Фашизм у XX ст. Частина 3. «Нова економіка та політика»

Оригинальная статья

2024-01-17

46 мин. на чтение

У третій частині цієї серії матеріалів завершимо загальний розгляд економічних передумов появи та становлення фашизму у міжвоєнний період 1918-1939 рр., а саме банкрутству офіційної буржуазної науки та руйнуванню продуктивних сил на фоні економічної кризи, відмові буржуазії імперіалістичних держав від принципів вільної торгівлі, буржуазного парламентаризму та стрімкий перехід до політики побудови національних автаркій, як прикриття процесу підготовки до нової світової війни.

Відомі слова Леніна в 1920 р. про післявоєнну кризу попереджали про ілюзорність думки, ніби криза капіталізму «абсолютно безвихідна». «Це помилка. Абсолютно безвихідних становищ немає» [1].

Сенс цих слів часто неправильно розуміється тому, що їх зазвичай цитують поза контекстом. Ленін насправді застерігав проти «двох поширених помилок».

По-перше, проти помилки «буржуазних економістів», які не розуміють принципової сутності кризи та розглядають її як тимчасове «занепокоєння», за витонченим висловом англійців»[2], і, по-друге, проти помилки пасивних революціонерів, які чекають на автоматичний крах капіталізму.

Виступаючи проти останніх, Ленін вказував, що «доказом» краху капіталізму може бути не якась абстрактна логічна побудова, а лише успішний виступ пролетаріату, що скидає капіталізм. Поки цього не станеться, капіталізм залишатиметься при владі, абияк перебиваючись і знаходячи свій «вихід», крізь які б потрясіння йому при цьому не доводилося проходити. Інакше кажучи, капіталізм неспроможний вийти із загальної кризи, в яку він впав з 1914 р. і яка є неминучою на нинішній стадії протиріч між продуктивними силами та існуючими умовами приватної капіталістичної власності; він лише переходитиме з однієї стадії кризи в іншу. Це, звісно, не тимчасове «занепокоєння». Але капіталізм не впаде остаточно, доки пролетаріат його не скине. Цю діалектику загальної кризи капіталізму і хотів показати Ленін.

Наступні роки повністю підтвердили вірність цього аналізу. З одного боку, капіталізм залишається при владі, оскільки пролетаріат ще не готовий і недостатньо сильний. З іншого боку, капіталізм не може подолати свою смертельну хворобу. Він виходить із однієї стадії кризи, щоб потрапити в іншу. На кожній стадії, якщо пролетаріат ще не готовий завдати смертельного удару, залишається капіталістичний «вихід», який і перемагає. Але капіталістичний «вихід» — це гармонійне рішення, не просте відновлення порядку після тимчасового «занепокоєння». Капіталістичний «вихід» на кожній стадії веде до нових руйнувань, злиднів, до насильства, війни і занепаду. Таким був урок двох десятиліть, що минули з початку Першої світової війни.

1. Руйнування продуктивних сил

Найбезпосереднішим, елементарним і типовим проявом нинішньої стадії капіталістичної політики є організоване колективне знищення багатств і продуктивних сил.

Навмисне знищення товарів з економічних міркувань саме по собі не означає чогось нового для капіталізму і є складовою частиною цієї системи від самого початку її розвитку. Уже в 1799 р. Фур'є переконався в необхідності нової форми громадської організації, коли йому було доручено проконтролювати в Марселі знищення запасів рису. Коли відчувався брак продовольства, ці запаси притримували в очікуванні підвищення цін, доти, доки рис не виявився непридатним до вживання. Проте цей рис все ще зберігали в надії його продати, і його знищили тільки тому, що він зіпсувався. Тоді ще не дійшли до сучасного принципу масового знищення хорошого рису, хорошої пшениці, хорошої бавовни, хорошої кави та хорошого м'яса.

Точно так само і прагнення поєднувати лімітування запасів і обмеження виробництва зі збереженням або підвищенням цін було притаманне не тільки капіталізму, а й товарному господарству від самого початку його розвитку. Адам Сміт писав у своїй книзі «Багатство народів»[3]:

> *«Представники одного й того самого виду торгівлі або ремесла рідко збираються разом навіть для розваг, веселощів без того, щоб їхня розмова не скінчилася змовою проти публіки або якою-небудь угодою про підвищення цін».*

Адаму Сміту, як виразнику класичного капіталізму, ця політика здавалася порушенням принципів капіталістичного виробництва і він її розглядав як "змову проти суспільства". Однак у 20-30-х роках XX ст. людство дожило до того, що капіталістичні уряди всього світу збиралися на світові економічні конференції і заявляли вустами своїх найосвіченіших прогресивних державних діячів та економістів, що фактично головна мета — це обмеження продукції та підвищення цін.

Для тодішньої стадії капіталістичної політики, що руйнувала багатства та продуктивні сили, а також багато в чому перегукується з сучасною, характерні такі три моменти:

По-перше, гігантські розміри руйнування в усіх основних світових центрах виробництва, виробленого з урахуванням світових запасів.

По-друге, безпосередня державна організація та фінансування цієї руйнації, так само як і обмеження виробництва всіма основними імперіалістичними урядами.

По-третє, знищення не тільки наявних товарних запасів, а й продуктивних сил, знищення врожаю і засіяних полів, штучне обмеження виробництва, злам машин і, нарешті, невикористання робочої сили мільйонів людей. Приклади цього процесу знищення, що відбувається в усьому капіталістичному світі, занадто відомі, щоб їх повторювати.

Спалення мільйонів мішків кави та тонн хліба в умовах злиднів та голоду мас жахнуло світ. Але все це не мало випадкового чи виняткового характеру і не було дією окремих осіб, навпаки, все це було безпосередньо організовано всіма капіталістичними урядами та насамперед найбільш «прогресивними» урядами — урядом Рузвельта в США, соціал-демократичними урядами тощо.

> *«Трагічна іронія полягає в тому, що в Нью-Йорку чоловіки та жінки зазнають мук голоду, тоді як в Айові знищують за розпорядженням уряду десятки тисяч поросят, а в Канзасі або Небрасці фермери спалюють свій хліб» [4].*

Опубліковані у грудні 1933 року статті видатків створеної Рузвельтом Адміністрації з регулювання сільського господарства дають яскраву картину тодішнього капіталізму[5]:

Призначення	Приблизна сума, млн дол.
Переорювання бавовняних полів	110
Скорочення посівів бавовни у 1934 році	150
Надзвичайний забій свиней	33
Контролювання посівів жита	350
Скорочення посівів пшениці	102
Скорочення посівів тютюну	21

У листопаді 1933 р. у Данії на державних скотобійнях відбувався регулярний забій 500 голів худоби на тиждень, причому туші потім спалювалися. Уряд асигнував спеціальні суми з цією метою. Але цей забій коштував таких грошей, що уряд змушений був просити додаткових кредитів на будівництво нових скотобієнь. Це відбувалося за соціал-демократичного уряду.

Британський лейбористський уряд подібним чином провів «вугільний закон» для обмеження видобутку вугілля з таким успіхом, що на початку 1934 р. одна лондонська фірма змушена була купити вугілля за кордоном, оскільки, за її словами, через плани обмеження видобутку не можна було в потрібний термін одержати вугілля з британських джерел.

У 1930 р. у Британії було створено Національну компанію із забезпечення суднобудівників із правом брати в борг до 3 млн. ф. ст. з метою (згідно з меморандумом асоціації) «надавати допомогу суднобудівній промисловості шляхом купівлі зайвих і застарілих верфей, зносу та збуту обладнання і потім перепродажу ділянок, але із забороною використання їх надалі для суднобудування». За кілька місяців газети повідомляли про успішну діяльність товариства:

> *«Національна компанія із забезпечення суднобудівників придбала у товариства Вільям Бердмор та Ко судобудівну верф Дальмуір, наприкінці року вона буде закрита. Це була одна з найбільших верфей у Клайді, і під час війни на ній працювало 6000 осіб. Ідуть переговори про купівлю та закриття інших верфей».*

До кінця 1933 ця капіталістична компанія нового типу скупила та закрила близько 100 суднобудівних верфей. Протягом року, що минув у червні 1933 р., світовий тоннаж торгових судів зменшився на 1814 тис. т, причому більше половини цього зниження стосується британських суден.

Так само і в текстильній промисловості була створена на початку 1933 р. так звана Асоціація взаємодопомоги підприємців вовняної промисловості з метою «допомогти вовняної промисловості за допомогою скупки та зносу зайвих і застарілих фабрик, машин і обладнання для перепродажу з забороною їх використання в подальшому для чесання вовни».

Власники найбільших на той час світових мідних копалень уклали в Брюсселі у грудні 1931 р. угоду про скорочення протягом 1932 р. видобутку на своїх копальнях до 26% їх виробничої потужності.

Національна рада з питань кавової промисловості у Бразилії, що давала 2/3 світового виробництва, вирішила у грудні 1931 р. знищити 12 млн. мішків кави. Протягом 1932-1933 років. було знищено 9600 тис. квінталів (960 тис. тонн), причому запровадили мито на експорт кави для фінансування скуповування та знищення зайвих запасів[6]. До кінця 1933 р. було спалено або кинуто в море не менше 22 млн. мішків кави.

Губернатори Техасу та Оклахоми наказали національній гвардії зайняти територію нафтових джерел та не допускати видобутку нафти.

Американське міністерство землеробства влітку 1933 р. обіцяло фермерам премію від 7 до 20 дол. за акр знищеного врожаю бавовни. Таким чином вдалося знищити 11 млн акрів посівів бавовни із загальної кількості в 40 млн акрів.

> *«Уряд сподівався вилучити з обробки 10 млн. акрів, сплачуючи виробникам від 7 до 20 дол. за акр (відповідно до врожайності землі) за переорювання посівів або знищення бавовни, що вже зійшла... Ця система негайно дала позитивні результати: посівна площа скоротилася з 40,8 до 29,7 млн акрів. Переорали або знищили посіви на 11 млн акрів»[7].*

Навіть для сучасної буржуазної свідомості цей процес масового руйнування та обмеження виробництва серед загальної бідності є природною та очевидною необхідністю. Не бачучи в цьому жодної суперечності, буржуазія проповідує скорочення виробництва та водночас доводить масам необхідність «економії» та «зниження зарплати». І вона має рацію, не вбачаючи тут протиріччя, оскільки і те й інше на цій стадії необхідно для збереження капіталістичного ладу. Капіталісти тоді проповідували політику обмеження виробництва з тим самим усвідомленням очевидної правоти та здорового глузду, з яким після війни вони проповідували «збільшення виробництва» як шлях до процвітання. Наприклад, відповідаючи влітку 1933 р. «теоретикам», які вважали, що скорочення виробництва є «поганою справою», британський міністр фінансів говорив:

> *«Було абсолютним божевіллям допускати, щоб продукція в сучасних умовах розвивалася без обмежень і контролю, коли вона здатна миттєво розширитися до розмірів, що майже не знають меж»[8].*

Так само видання «Economist» із задоволенням констатувало:

> *«В той час як до 1929 р. відбувалося колосальне, непомірне збільшення виробничої потужності, з цього року капіталовкладення сильно скоротилися, і значна частина існуючих верстатів машин застаріла або пішла на злам. Не доводиться сумніватися в тому, що досягнуто значного успіху в пристосуванні виробничої потужності до попиту, що впав на споживчі товари»[9].*

«Виробнича потужність» має бути «пристосована» до «упавшого рівня» споживання зубожілих мас. Ось те прокрустове ложе (Прокруст був теж бандитом, але менш майстерним і не такого масштабу), в яке сучасний капіталізм, що знаходиться в останній стадії занепаду, хоче втиснути змучене тіло людства.

Найяскравіший прояв цього процесу — спалення предметів харчування, зламування машин, що перебувають у хорошому стані,— звичайно вражає розум. Однак не всі повністю оцінюють значення цих симптомів: по-перше, прояв через ці симптоми крайнього ступеня загнивання всього капіталістичного ладу, по-друге, нерозривний зв'язок цього процесу загнивання з соціальними і політичними явищами загнивання, що знаходять своє найбільш повне вираження у фашизмі, і, по-третє, необхідне завершення та остаточне вираження цього процесу у війні. Бо війна є найповнішим систематичним виразом процесу руйнації.

Тоді, як і зараз, капіталізм спалював пшеницю та зерно, необхідні для людського життя. Потім він спалив живцем мільйони людей у полум'ї чергової світової війни. Гадаєте завтра він зробить те саме...

2. Бунт проти машини

Але цей бунт сучасного капіталізму проти продуктивних сил та розвитку техніки за штучне обмеження виробництва пішов ще далі. Він почав перетворюватися ідеологічно і навіть у деяких конкретних пропозиціях та експериментальних спробах у прямий бунт проти машин.

Майже двісті років тому, у 1831 р., Товариство з поширення корисних знань опублікувало брошуру «Результати машинного виробництва» («Results of Machinery»), звернену до робітників Англії:

> *«Ця книжка малює яскраву картину великих винаходів, благодіянь, що приносяться машиною, тріумфальної ходи людини до комфорту та цивілізації, щоразу як вона перекладає якусь частину брудної повсякденної роботи з людської спини на колеса та поршні. Автор висуває з ентузіазмом і силою свої аргументи у боротьбі з забобонами робітників, переходячи від однієї галузі промисловості та від однієї держави до іншої»[10].*

Кілька років потому ролі змінилися. Вже не буржуазія повчала щодо абстрактного блага та переваги машин неосвічених робітників, мільйони яких втратили роботу та голодували внаслідок розвитку машинного виробництва в умовах капіталізму. Навпаки, бачачи, що розвиток машинного виробництва вже не призводить до подальшого підвищення прибутків і створює все більш очевидну небезпеку для всього її існування та влади, буржуазія заспівала іншу пісню. Вона почала скаржитися на лиха, що викликалися надто швидким розвитком машинного виробництва, і в її тоні все більше відчувалися ворожість, страх і ненависть до машини. Робітничий клас, незважаючи на те, що він ще сильніше страждав від розвитку машинного виробництва при капіталістичному режимі, став свідомим захисником машини, бачачи в ній потужного союзника у своїй боротьбі за новий лад, ясно усвідомлюючи ту колосальну благодійну роль, яку відіграватиме. машина, як тільки вона буде звільнена для її суспільного використання під керівництвом робітничого класу та у комуністичному суспільстві.

Навіть вчені та техніки, винахідники нових машин і технологічних процесів, що служили капіталізму, почали, за винятком невеликої мужньої меншини, виступати проти свого власного дітища і обговорювати на технічних і наукових конференціях та в пресі потребу затримки темпів винахідництва, штучного скорочення випуску нових винаходів.

Якщо робітничий клас виявився таким чином єдиною послідовною прогресивною силою суспільства, то капіталісти перевтілилися у луддитів свого часу.

Ця тенденція в капіталістичній реакції проти машини не обмежувалася тільки філософами та мислителями: Бертраном Ресселем з його ідеалізацією занепадної китайської докапіталістичної цивілізації в момент її розкладання перед революцією мас, що наближалася; Освальдом Шпенглером, улюбленим і найбільш цитованим філософом фашизму, з його неприхованою ненавистю до машинної цивілізації і обожнюванням міфічної «примітивної людини, що самотньо тулиться, подібно до шуліки... позбавленої всякого почуття громадськості, що живе в цілковитій свободі, не знає родового стадного «ми»... сильної, самотньої людини» (див. його книгу «Der Mensch ¡und die Teöhniik»); або хоча б Ганді з його ткацьким верстатом, Ганді — улюбленцем західноєвропейської інтелігенції, справжнім прототипом не молодої буржуазії, а буржуазії, що постаріла змолоду, ніколи не знала юності; Ганді, що є найяскравішим виразом однієї сторони загниваючого капіталізму (реакційної пасивності), тоді як Шпенглер висловлює інший його аспект

(розбещено-кровожерний і войовничо-реакційний).

Ця ж тенденція спостерігалася все більшою мірою й у державних та політичних діячів, у журналістів та публіцистів, науковців та техніків. Передова видання «Times» у 1930 році говорила про те, «як небезпечно машина обігнала людину», і піддавала сумніву «переваги, закладені в системі, заснованій на масовому виробництві стандартизованих товарів» (8 березня 1930 р.), або як гуверівський Дослідницький комітет писав у 1932 р., що можливо необхідно буде «уповільнити темпи механічного винахідництва».

Про те, які фантастичні форми набувала популяризації фінансовим капіталом цієї реакційної пропаганди, можна судити хоча б за статтею, опублікованою в газеті «Sunday Express», що належала мільйонеру, під назвою «Дайте дорогу маленькій людині» (англ. «Make Way for the Small Man»). В статті йшлося про ілюзорність «прогресу», банкрутство «масового виробництва» і висувала як ідеал «дрібного власника»:

> *«Осередком держави є самодостатня федма, яка дбає насамперед про задоволення своїх потреб і лише у другу чергу про ринок. Цим ринком може бути переважно сусіднє господарство, що складається з ремісників, які обслуговують потреби навколишніх ферм. Цей простий зв'язок між фермою та ремеслом необхідний для здоров'я та багатства будь-якої цивілізації... Ми повинні спробувати відновити її» [11].*

Само собою зрозуміло, що представники фінансового капіталу були б дуже обурені, якби цю дитячу пропаганду, що розповсюджувалася високо розвиненим апаратом «масової продукції» для одурювання читачів, запропонували серйозно застосувати до їх гігантських підприємств, включно з пресою. Пропаганда монополістичного капіталу проти монополії — це давня історія.

Але продовжимо...

Голова Британської асоціації сер Альфред Юінг (Alfred Ewing) заявив у 1932 р. на щорічному з'їзді представників визнаної буржуазної науки:

> *«Щодо сучасних мислителів до того, що називається механічним прогресом, ми спостерігаємо критичний дух. Захоплення стримується критицизмом, задоволення змінилося сумнівами, сумніви переходять у тривогу.*
>
> *Хай пробачать старому представнику прикладної механіки, якщо він висловить частку того розчарування, яке він відчуває, стоячи зараз осторонь і спостерігаючи картину винаходів і відкриттів, якими він зазвичай так безмежно захоплювався. Не можна не спитати, куди веде цей грізний процес? У чому, зрештою, полягає його мета? Як він вплине на майбутнє людства?*
>
> *Людина етично не була підготовлена до таких великих щедротів... Механічне виробництво все більшою мірою замінює людську працю. Таким чином виявляється, що збагачена величезними володіннями і можливостями, що перевершують усі мрії, людина значною мірою позбавляється неоціненного блага, а саме: необхідності трудитися... Вона втратила радість майстерності... Часто її долею стає безробіття, яке гірше за будь-яку найбруднішу роботу. І світ виявляється наповненим конкуруючими товарами, виробленими в дуже великій кількості, щоб їх можна було спожити... Де вихід із становища? Я не можу відповісти на це»[12].*

Це визнання банкрутства офіційної буржуазної науки перед обличчям тодішнього становища. Основну проблему вбачали не в суспільних умовах, що призвели до зловживання досягненнями науки та винаходів; цьому сучасному ченцю плоди науки і техніки видаються дарами диявола, до яких людина

«етично» не підготовлена, начебто «етика» не залежить від суспільних умов, які насправді визначають її характер. Цей лідер тодішньої буржуазної науки визнавав своє безсилля і у пошуках виходу характерно закінчує свою промову молитвою до «бога».

Не лише вожді буржуазної науки, а й фінансові та політичні керівники капіталістичної системи рухалися у тому ж напрямі. Характерна в цьому відношенні промова одного з найбільш «прогресивних» і «передових» фінансистів і політичних діячів Франції Жозефа Кайо з приводу світової кризи, на зборах Асоціації друку в Парижі у 1932 році та повторена з деякими скороченнями в Кобден-клубі в Лондоні [13]. Його темою була «Машина пожирає людину» (фр. «La machine dévore l'homme»):

> *«Потрібно поставити техніку під контроль. Необхідно попередити, щоб винаходи не перекинули раптово виробництва». Як це зробити? Він робить дві конкретні пропозиції. По-перше, створити «у всіх державах департаменти техніки, які мають дисциплінувати винаходи, сплачуючи компенсацію за них та дозволяючи їх використовувати лише в міру амортизації існуючого обладнання».*

Інша пропозиція Кайо — це «оподаткування»: «Треба ввести високі податки на всі винаходи в галузі техніки... Науці необхідно підрізати крила». І це каже не хворий, що втік з божевільні, а холоднокровний, далекоглядний політик і досвідчений фінансист.

Але ця тенденція не обмежується теоретичними висловлюваннями; існує безліч ознак її випробування на практиці. Так, наприклад, у Філадельфії була зроблена спроба ліквідувати безробіття шляхом заміни машин ручною працею в деяких галузях комунального господарства:

> *«Муніципалітет Філадельфії вирішив відмовитися від застосування великої кількості машин у деяких галузях комунальної роботи і використовувати натомість ручну працю»[14].*

Таким чином, найбільш передовий центр капіталістичного машинного виробництва шукає останнього виходу в ручній праці. Приклад Філадельфії, цього третього за величиною промислового міста найбільшої у тогочасному світі промислової країни, показує, до чого врешті-решт дійшов би загниваючий капіталізм, якби він міг зупинити розвиток.

Особливо сильною ця тенденція була у фашистській Німеччині, де вона користувалася офіційним заохоченням уряду. Так, наприклад, уряд Тюрингії заборонив у липні 1933 р. застосовувати склодувні машини. Схвально коментуючи це рішення, газета "Acht Uhr Abendblatt" писала:

> *«Це перший приклад у наш час, коли держава зупиняє металеві руки машини. Її сталеві члени, які виконували роботу, яка раніше годувала сотні людей, зробили машину джерелом потреби робітничого класу».*

15 липня 1933 р. уряд Рейху заборонив встановлення нових машин для виробництва сигар, а також пуск машин, робота яких була припинена.

> *«У вступі до цього закону йдеться про те, що прогресуюча механізація сигарної промисловості підривала існування населення в ряді районів... Машини зробили зайвими 80 тис. робітників, тобто близько 5/6 усієї робочої сили. Встановлено, що машина дає від 1000 до 1200 сигар на годину, а робітник за ручної праці лише 70... Очікують, що права, які закон надає міністрам для обмеження виробництва на механізованих підприємствах, забезпечать поступове повернення до ручної праці»[15].*

На початку 1934 р. з Німеччини повідомляли:

> *«Офіційна політика у сфері використання машин дуже плутана; минулого року звільнили від оподаткування підприємців, які встановлюють нові машини. Однак партійна ідеологія відкидає машини, і уряд все більшою мірою проти їхнього використання. Цього тижня була заборонено встановлення автоматів у склодувній промисловості та обмежено продукцію. У цементній промисловості... заборонено відкриття нових заводів і розширення старих... Заборона користуватися машинами, яка має на меті підвищення витрат виробництва на користь ремісників, підриває експорт. Найбільш заповзятливі промисловці недружньо ставляться до цієї політики обмежень»[16].*

Назад до ручної праці! Назад до кам'яного віку! Таким було тодішнє найвище вчення, а в деяких випадках і практичний результат найбільш розвиненого капіталізму та фашизму.

Насправді капіталістична конкуренція не допускає здійснення цього. Навіть німецький закон, який забороняє встановлення нових машин на фабриках, робить виняток для підприємств, що працюють на експорт. Суперечності, що лежать в основі всієї цієї політики, ясно показані у наведеній вище цитаті.

Але там, де капіталізму вдається створити абсолютно замкнуті монополії, що є основною тенденцією і метою сучасного капіталізму (хоча вона ніколи не може бути повністю досягнута) і складають всю сутність фашистської економіки, там відразу ясно позначається неминуча тенденція до регресу в галузі техніки та занепаду (згадаймо про скуповування потужними трестами нових винаходів і забороні їх використання). Якби могла здійснитися абстрактна теоретична гіпотеза про консолідацію капіталізму в єдиній світовій монополії, то це неминуче призвело б до загального занепаду, який був би умовою самого її існування (фактична заборона розширеного відтворення капіталу).

Тільки в умовах соціалістичної монополії залишається стимул до удосконалення техніки, бо при ній будь-яке технічне удосконалення означає загальний підйом життєвого рівня та зменшення кількості праці, що витрачається.

Бунт тодішньої капіталістичної ідеології проти машини ніколи не зміг би здійснитися на практиці. Навпаки, капіталісти змушені у своїй взаємній боротьбі вдаватися до все більш гострішої зброї. Але це прагнення, що посилюється, хоча є нездійсненним, тодішнього монополістичного капіталізму затримати розвиток техніки свідчило про загнивання економічного ладу. Фашизм, що проповідує повернення до примітиву, до дрібного виробництва та водночас обслуговує всі потреби найбільш концентрованого фінансового капіталу, є найповнішим і найточнішим виразом цього глибоко реакційного характеру монополістичного капіталізму та глибоких протиріч, що лежать у його основі.

3. Бунт проти науки

Все більш свідомо реакційна роль капіталізму, зростаючий ідеологічний бунт проти машини та почуття антагонізму до розвитку техніки природно знаходили своє широке відображення в ідеологічній галузі. Метаморфоза основних тенденцій капіталістичної ідеології ставала дедалі очевиднішою. Ця метаморфоза проявлялася, з одного боку, у зростаючому бунті проти науки, розуму, культурного розвитку та всіх традиційних філософських ліберальних концепцій, характерних для висхідного капіталізму, а з іншого боку, у «поході» за релігію, ідеалістичні ілюзії, заперечення істинності науки, за містицизм, спіритуалізм, всілякі види забобонів, культ примітиву, культ насильства та

расове шарлатанство, тобто безглузді теорії «крові», «арійського походження» тощо.

Ця тенденція спостерігалася вже на початку імперіалістичної доби, особливо перед Першою світовою війною. Вона особливо посилилася у післявоєнний період.

Власне, стосунки між наукою та буржуазією ніколи не були добрими. Із справжнім ентузіазмом буржуазія ставилася до науки лише у свій перший, революційний період (у XVII столітті в Англії, у кінці XVIII століття у Франції). У XIX столітті, коли буржуазія стояла при владі, величезні прибутки, які вона отримувала від плодів науки, принесли останній загальне офіційне визнання, похвалу та фінансову підтримку (щоправда, досить мізерну), але водночас завжди існувало побоювання, що розвиток наукового світогляду може підірвати соціальні підвалини. Звідси гігантські бої, що відбувалися у XIX столітті навколо кожного наукового завоювання. Керівники буржуазної науки у XIX столітті досі були воїнами серед дуже ворожого соціального табору. Буржуазія все ще ревниво зберігала просвітництво на донауковій основі під контролем церкви.

Для післявоєнного ж періоду знаменним є те, що наступ на науку вівся уже не лише професійними реакціонерами-клерикалами, але насамперед більшістю найвидатніших, офіційно визнаних і високопоставлених представників буржуазної науки. Переважна більшість заслужили офіційні почесті, зведених у дворянство і нагороджених орденами вчених буржуазії відкрито перейшла у табір клерикального. Зі стомливою одноманітністю вони проголошували примирення науки з релігією, у тисячний раз спростовують матеріалізм з його «помилками», проголошують обмеженість наукового пізнання і першорядну роль вищих аспектів життя, пізнання яких не можна досягти на шляхах науки.

У нескінченному потоці лекцій, досліджень, трактатів і книг, спрощенський, вульгарний і часто грубо ненауковий характер яких видає їхню пропагандистську мету, вони прагнули використати кожен новий крок уперед у наукових дослідженнях і відкриттях не для того, щоб на їх основі прийти до більш наукового розуміння дійсності, а для того, щоб посіяти сумніви в самих основах науки та, виходячи з цього, проголосити правоту того чи іншого з місцевих племінних божків.

Ці одкровення у ще більш вульгаризованому вигляді широко поширювалися всім апаратом капіталістичної реклами як «останнє слово науки». Отже, тоді як у технічних і стратегічних цілях доводиться дедалі ширше застосовувати науку на практиці, прагнуть водночас запровадити реакційні та навіть антинаукові погляди на всі форми «загальнодоступної культури», що були під контролем капіталу.

Ілюстрацією цієї зміни у світогляді відповідальних керівників буржуазної науки (за почесним винятком невеликої та мужньої меншини) може послужити ставлення до 50-х роковин смерті Дарвіна в 1932 р. Ця річниця дала привід всім носіям капіталістичної «культури» проголосити, або що теорія ненависного Дарвіна повністю застаріла, або що дарвінізм повністю примирений з релігійними концепціями, проти яких Дарвін боровся, і що атеїзм, таємним прихильником якого він був (див. лист Дарвіна до Маркса [16]), остаточно спростовано.

Заслужений учений та найвизначніший авторитет тих часів в Англії з дарвінізму сер Дж. А. Томсон написав для видання «Daily Telegraph», 19 квітня 1932 року, статтю під єдиним у своєму роді заголовком: «Дарвін через 50 років. Ми тепер визнаємо еволюцію і все ж таки віримо в творця»:

«Наші уявлення дещо змінилися з часу тих гарячих суперечок, які були за опублікуванням в 1859 р. «Походження видів».

Власне, багатьом з нас ясно, що немає нічого непослідовного в тому, щоб прийняти ідею еволюції та все ж вірити в творця, який встановив початковий порядок речей у якійсь простій формі.

Теорія еволюції не намагається пояснювати речі у глибшому значенні. Еволюціоністи... залишають філософії та релігії займатися всіма питаннями призначення та сенсу речей. Це — зміна на краще».

Соромливий «агностицизм» вчених XIX століття поступився місцем у XX столітті проголошенню «творця». Це — чудовий приклад «зворотного прогресу» капіталізму, що загнивав.

Іншим прикладом цієї зміни став дослід «Релігії вчених», проведений Товариством доказу християнства та опублікований в книзі під тією ж назвою в 1932 р. Опитувальник був розісланий всім членам Королівського товариства. 200 осіб надіслали свої відповіді. Відповіді на деякі з основних питань дали наступні результати:

1. «Чи вірите ви у існування області духу?». Ствердних відповідей – 121; що виражають проміжну позицію – 66; негативних – 13.

2. «Чи сумісна віра в еволюцію з вірою в творця?». Ствердних відповідей – 142; що виражають проміжну позицію – 52; негативних – 6.

3. «Чи наука заперечує ідею особистого бога, якій навчав Ісус Христос?». Ствердних відповідей (за християнське вчення) – 103; які виражають проміжну позицію – 71; негативних – 26.

Таким чином, якщо не враховувати відповіді, що займають проміжну позицію, виявляється, що за «область духу» (у книзі пояснюється, що цей вислів має означати заперечення матеріалізму) співвідношення голосів дорівнює 9:1, за бога (як «творця») – 23:1, за християнство – 4:1. Такими були відповіді досить представницької групи видатних буржуазних вчених у 1932 р.

Нас тут не цікавить філософське та теоретичне значення цієї трансформації. В даному випадку важливе саме соціальне значення та роль цього процесу.

Загальновідомий факт цієї відвертої метаморфози у світогляді більшості найвизначніших офіційних представників буржуазної науки, цього широкомовного руху проти «матеріалізму» та «обмеженості науки» до «ідеалізму» та релігії. Питання про те, чи є носіями цього нібито ідейного руху кращі буржуазні вчені чи рядові вчені молодого покоління, має менше значення, ніж той факт, що панівні офіційні впливи як у буржуазному науковому світі, так і в буржуазній громадській думці взагалі активно підтримували, розвивали, заохочували та всіляко рекламували цю тенденцію.

Не всім однак такою ж мірою зрозумілий прямий зв'язок між цією ідеологічною тенденцією і всім процесом загнивання капіталізму. Будучи відображенням загнивання, капіталізму, ця тенденція одночасно сприяє його розвитку. Бунт проти науки, який буржуазне суспільство тепер заохочує у сфері ідеології, водночас використовуючи науку у сфері практики, є лише виразом вмирання і приреченості класу; це також є суттєвою рисою тієї кампанії, яку ведуть реакційні сили у суспільстві. Цим шляхом підготовляється грунт для шарлатанства шовінізму, для расових теорій, антисемітизму, арійських предків, містичних свастик, божественних місій, сильних людей — «рятівників» — і всієї іншої нісенітниці, за допомогою якої капіталізм тільки й може намагатися ненадовго подовдити своє існування.

Згадуючи особливо дикі розголоси Гітлера або Геббельса про кров, радість кинджала, німецьку людину і незайманий ліс, то все це безглуздя може тверезій людині здатися позбавленим всякої логіки або просто божевільним. Але насправді все це так само раціонально та розраховано з погляду тодішніх інтересів капіталізму, як використання кулемету, зброї масового ураження, політики лобіювання тощо. У цьому божевіллі є свій метод, бо капіталізм вже не може розраховувати на будь-який розумний захист, на якусь прогресивну роль, на який-небудь ідеал, щоб перетягнути маси на свою сторону. Тому він може намагатися врятуватися тільки на хвилі обскурантизму, виставляючи як ідеали фантастичні символи та розмальовані сурогати, щоб прикрити реальність ненависного всім грошового мішка. Фашизм і став цим процесом, доведеним до вищого ступеня технічної досконалості.

З цим бунтом проти науки тісно пов'язана загальна культурна реакція, бунт проти культури, бунт проти освіти, урізування народної освіти у всіх капіталістичних країнах, посилення реакційної дисципліни та мілітаризація в університетах та школах. Остаточним та досконалим символом кульмінаційної точки, що створює фашизм, є спалення книг.

4. Бунт проти демократії та парламента

Економічні, соціальні та ідеологічні процеси знаходять своє відображення і в політичній галузі. Вже на початку імперіалістичної ери почався занепад лібералізму та парламентаризму.

Парламентська боротьба була тією формою, в якій зростаюча буржуазія вела свою боротьбу проти феодалізму та старих привілеїв, залучаючи в цю боротьбу й робітничий клас, що прокидався. На цій основі було закладено розквіт лібералізму в XIX столітті. Робітники йшли на буксирі у буржуазної ліберальної політики. Лише марксизму вдалося порвати ці узи.

В Англії, де монопольне міжнародне становище забезпечувало буржуазії величезні ресурси та можливість створити серед робітників привілейовану меншість, марксизм розвивався найповільніше, і тут ліберально-робытнича політика зберігалася довше, ніж будь-де.

Коли класова боротьба пролетаріату проти буржуазії почала змінювати колишню боротьбу проти добуржуазних форм, це викликало політичні зрушення. Старі ліберальні партії почали відступати перед соціал-демократією. Буржуазія все більшою мірою стала зрощуватися із залишками старих сил (монархістів, мілітаристів, землевласників). Проте парламентська демократія, як і раніше, слугувала справжньою зброєю буржуазії для обману мас та приглушення класової боротьби, оскільки цей засіб стримування робітників виявлявся достатнім.

У часи економічних криз та поглиблення классового антагонізму у суспільстві, коли ж не можна більше стримати зростаючу класову боротьбу в цих рамках, буржуазія повертається спиною до парламентської демократії у бік більш прямих та відвертих методів примусу та «авторитарної» держави. Це є показником ослаблення буржуазії.

Епоха імперіалізму, централізованого монополістичного капіталізму все більшою мірою перетворювала парламентські демократичні форми на карикатуру. Хоча на вигляд здавалося, що розширення виборчого права посилює «демократію», насправді реальна влада була вилучена у парламенту і вона зосередилася у виконавчому органі, в кабінеті міністрів, а звідти переходила в так званий внутрішній кабінет та навіть у позапарламентські

організації (Комітет імперської оборони і т.д.), не пов'язані з «демократією». Згадаймо, як підготовувалася Перша світова війна: консерватор лорд Сесіл говорив, що питання про війну було вирішено «не палатою громад чи виборцями, а в результаті змови міністрів та колишніх міністрів» [18].

Згідно з дійсністю монополістичного капіталізму урядова влада знаходиться фактично в руках централізованої бюрократії, що дедалі посилюється, Реальна влада та керівництво політикою належать купці вождів фінансового капіталу. Маріонетковий парламент, відповідальні міністри, вибори, партії, що лише зовнішньо ворогують — стають все більш явним декоративним придатком до конституції, покликаним відігравати роль ширми. Це було справедливо й стосовно «демократій» США, Франції та Англії.

Проте лібералізм знову пережив стан розквіту в початковий або довоєнний період імперіалізму; але це була нова форма ліберального імперіалізму з фальшивою програмою «соціальних реформ». Імперіалістичний надприбуток уможливив спробу буржуазії в імперіалістичних країнах відкупитися від повстання наступаючих робітників жалюгідними поступками на користь меншості пролетаріату. Свого часу Отто фон Бісмарк вже показав приклад того, як можна використовувати «соціальне законодавство» паралельно з репресіями з метою затримати настання соціалізму.

На основі імперіалістичної експлуатації в XX столітті ненадовго відродився соціореформаторський лібералізм ери Ллойд Джорджа, який намагався зупинити повстання робітничих мас, що наростало, за допомогою галасу, піднятого навколо поступок та занепокоєння «умовами життя народу», а також крикливої кампанії викриття землевласників та аристократії. Насправді ж імперіалізм здійснював свої справжні цілі та активно готувався до війни, і всі сили державного апарату були кинуті на боротьбу з бойовими виступами робітничого класу.

Після Першої світової війни соціал-демократичні та лейбористські партії намагалися продовжувати роль соціал-реформаторського ліберального імперіалізму. Становище однак радикально змінилося: класова боротьба була на набагато вищому рівні в умовах кризи та занепаду капіталізму. Їхні зусилля не могли тому принести значних успіхів, і їхній заклик до мас в ім'я парламентського реформізму вже не викликав ентузіазму; реформи, яких вони могли досягти, були обмежені економічною кризою, погіршенням фінансового стану держави та тягарем військових боргів. Їм доводилося застосовувати значно суворіші заходи репресій та примусу проти зростання класової боротьби.

Але навіть й обмежені соціальні реформи і поступки стали руйнуватися, сходити нанівець під тиском економічної кризи. Зростання повстань у колоніях розхитувало основи імперіалізму. Зменшився приплив надприбутків. Загострилася боротьба між конкуруючими монополіями. Як результат, почався зворотний рух не в бік розширення соціальних поступок, а, навпаки, у бік скорочення і знищення вже дарованих поступок. Цей процес яскраво проявився в історії та падінні другого лейбористського уряду у Великобританії, та в кризі 1931 р.

З цього моменту класова боротьба пробивалася назовні з дедалі більшою силою, підриваючи тонкий покрив ліберальних та парламентських демократичних ілюзій. Навіть соціал-демократія була змушена заговорити про «крах реформізму», «кінець соціальних реформ» і неминучість «лобової» атаки на капітал, які звідси випливали (такою була загальна пропагандистська лінія конференції лейбористської партії в Лейстері в 1932 р.). Водночас соціал-демократія практично все більше зрощувалася з монополістичним капіталізмом і долучалася до репресій проти робітників (політика «суспільних

корпорацій» тощо).

Конфлікт між робітничим класом та капіталізмом вже не можна було більше замаскувати ліберально-реформістськими розмовами про покращення умов життя в рамках капіталізму.

Представники капіталізму почали наполегливо вимагати усунення або перетворення старих парламентських демократичних форм, які вже не виконували у повній мірі свого призначення, та встановлення відкритих й посилених форм репресій. Бунт проти «демократії» та «парламенту», який починався в лавах буржуазії ще до початку Першої світової війни, але охоплював у безпосередніх проявах лише вузькі реакційні кола, ставав тепер загальним явищем. Їм вторили скептичні заяви самих парламентарів та відвертий антипарламентський тон преси чи колись «прогресивної» літературної інтелігенції (Бернард Шоу, Герберт Уеллс) тією ж мірою, як прямі атаки Черчілля, Ллойда чи Тардьє.

Погляди соціал-демократичних і лейбористських партій, що йшли в ногу з капіталізмом, зазнавали такої ж трансформації, і вони все частіше починали говорити про «обмежені можливості парламенту» і про необхідність посилити «дисципліну» та «авторитет» держави («неосоціалізм» у Франції , пропаганда Соціалістичної ліги в Англії, див. також «Democracy in crisis» Ласкі, 1933 р., і «L'alternative» Вандервельде, 1933 р., які є ілюстрацією краху старих абстрактно-демократичних положень).

Тодішній капіталізм у своїй практиці все більше переходив від парламентсько-демократичних форм до посиленого та відкритого насильства, класової диктатури. Це стосувалося не тільки відверто фашистських країн, але й імперіалістичних держав, що номінально все ще залишалися «демократичними», кількість яких втім зменшувалася. Надзвичайні повноваження Рузвельта і національного уряду в Англії є стадіями і фазами процесу перетворення, що відповідає в деяких відносинах брюнінгівської стадії в Німеччині.

Тодішнє законодавство посилювало владу виконавчих органів бюрократії та поліції, дедалі більше обмежуючи рамки легального робітничого руху, права зборів, асоціацій та страйків. Цей процес «перетворення демократії» у західних імперіалістичних країнах та підготовки ґрунту для фашизму буде розглянуто у наступних частинах матеріалу.

Рух проти парламентської демократії наростав з усіх боків, хоча це не означало, що капіталізм остаточно вичерпав її можливості. Але справжня сутність проблеми зазвичай затьмарюється вульгарним демагогічним твердженням про те, що наступ на «демократію» вівся паралельно комунізмом і фашизмом.

Насправді ж правильним є протилежне: комунізм, або марксизм, критикував та критикує капіталістичну демократію не тому, що вона "занадто демократична", а тому, що вона "недостатньо демократична", тому що насправді вона є лише прикриттям капіталістичної диктатури; справжньої демократії для робітників можна досягти лише тоді, коли пролетарська диктатура зламає владу капіталістичного класу.

Рух тодішнього, як і сучасного, капіталізму проти парламентської демократії — це рух за посилення репресій проти робітничого класу і встановлення відкритої насильницької диктатури монополістичного капіталу. Через стару мішуру парламентської демократії проступає реальність цієї боротьби між диктатурою олігархії та свободою робітничого класу.

5. «Національне самозадоволення»

Не менш яскравим проявом сучасних тенденцій капіталізму був рух за так зване «національне самозадоволення», «автаркію», «національне планування», «ізоляціонізм» та ін.

Ця тенденція особливо яскраво виступила з моменту світової економічної кризи, і провал світової економічної конференції показав її силу. Цей розвиток є логічним результатом загниваючого імперіалізму. Про цю панівну тенденцію у розвитку світової політики писав Артур Солтер, економічний експерт Ліги націй, у своїй книзі «Recovery», опублікованій в 1931 р.:

> *«Світова торгівля виявиться доведеною до нікчемних розмірів, якщо кожна країна відмовлятиметься від імпорту товарів, які вона може виробляти сама (чого б це їй не коштувало). Проводячи цю політику, Америка могла б замкнутися в собі, припинивши або зовсім відмовившись від вкладень капіталу за кордоном, пожертвувавши своєю експортною торгівлею та культивуючи ізольоване самозадоволення на основі нижчого рівня процвітання, який би був неминучим наслідком цього. Якби світ закрився для Великобританії, остання змушена була б доповнити свою преференційну торгівлю з домініонами та Індією політикою експлуатації та відгородження несамоврядних частин своєї імперії від решти світу всупереч усім своїм історичним традиціям та принципам. Така лінія розвитку завдала б шкоди всім країнам, викликала б зубожіння держав на кшталт Швейцарії, що не володіють подібними ресурсами, і призвела б до організації у світі окремих одиниць та груп, що незабаром виявилося б небезпечним і врешті-решт фатальним для міжнародного миру. Світ йде зараз саме цим шляхом» [19].*

Хоча цей опис точно зображує одну сторону тенденції та певною мірою визначає можливі наслідки, проте він не дає правильної картини процесу, що розвивається в цілому. Тому що, хоча капіталістична пропаганда говорить про внутрішнє самозадоволення, реальною політикою, як і раніше, залишалася боротьба між імперіалістичними країнами на основі цього посилення внутрішньої організації за світовий ринок.

Рух до закритих монополістичних областей власне не є чимось новим, а навпаки, він притаманний усьому розвитку імперіалізму, істотною рисою якого є заперечення та ліквідація вільної торгівлі. Новим є лише та крайня інтенсивність, з якою проводилася тоді монополістична політика, і навіть багатоманіття коштів, що використовувалися для її здійснення.

Не тільки старий засіб — мита, підняті тоді до небувалих розмірів, — але й безліч нових засобів — надмита, що змінюються в будь-який момент, квоти, ембарго, валютні обмеження, контроль над грошовим обігом, складні торгові союзи, державні субсидії та безпосередній економічний контроль держави — все це імперіалістичні гіганти пускали в хід у своїй дедалі відчайдушнішій боротьбі за закриті ринки, за райони привілейованої експлуатації, за оволодіння джерелами сировини. Гостра боротьба імперіалістичних держав за світовий ринок, що скорочувався, змушувала шукати все нових, ще більш суворих засобів економічної війни; реакційне по суті закриття каналів вільної світової торгівлі не слід розглядати як нерозумну та хибну політику того чи іншого державного діяча, це неминучий результат і наслідок внутрішніх законів імперіалізму.

Марно економічні теоретики — експерти Ліги націй— у розпачі піднімали руки та журилися з приводу загальних «втрат» та «злиднів», які викликають така політика; даремно міжнародні конференції економічних експертів, як у Женеві 1927 р., виносили одностайні резолюції, засуджували руйнівний, варварський

характер подібної загостреної економічної війни і вимагали її припинення. Діяльність розвивалася у напрямку, протилежному до їх резолюції. Бо не було і не має єдиного світового капіталізму, який міг би проводити «освічену» політику.

Реальна дійсність — це боротьба між конкуруючими імперіалістичними державами. В умовах цієї боротьби державні діячі та вожді фінансового капіталу, як би вони не журилися про збитки і втрати, викликані їхньою політикою, не можуть проводити інший, якщо вони не хочуть загинути. Британський міністр фінансів у промові, сказаній напередодні світової економічної конференції, так пояснював необхідність економічної війни:

> *«Хоч би ми всі шкодували про те, що між нами та іншими країнами йде економічна війна, ми повинні її продовжувати, оскільки наступ почали інші країни»[20].*

«Ми повинні продовжувати цю війну», вина лежить на «інших країнах». Ось лейтмотив політики всіх імперіалістичних держав.

Найбільш важливим проявом цієї зміни політики в цьому періоді став перехід британського імперіалізму в 1932 р. від політики вільної торгівлі до політики мит і замкнутої імперії. Принцип вільної торгівлі, який так довго зберігався в Англії, був пережитком колишнього торгового та фінансового панування Англії у всьому світі. Пропаганда, яку вів Чемберлен на початку імперіалістичної ери, і пропаганда «імперської економічної єдності», що дуже посилилася після Першої світової війни, говорили про наростання нових сил.

Маніфест банкірів, виданий 1926 р., ще закликав до зниження мит і до вільної торгівлі. Проте маніфест банкірів 1930 р., підписаний всіма видними фінансистами, означав рішучий поворот, і наступна його декларація вже поклала край останнім пережиткам колишньої ери:

> *«Для забезпечення та розширення ринку збуту британських товарів потрібно негайно укласти торговельні угоди між народами, які утворюють Британську імперію. Умовою цих угод має бути збереження Великобританією відкритих ринків для всіх імперських продуктів та готовність встановити мита на весь імпорт із усіх інших країн».*

Оттавська конференція 1932 р. була спробуою здійснити цю політику. Хоча великі поступки Англії домініонам принесли їй лише незначні та сумнівні вигоди, щодо Індії та колоній ця політика проводиться дуже енергійно. Торгові переговори про укладення виключних угод, запровадження сільськогосподарських квот і використання валютної зброї для організації «стерлінгового блоку» — все це свідчило про подальший розвиток цієї нової системи.

Часто робляться спроби представити нову фазу монополістичної боротьби, що загострилася, в ідеалістичній формі під прикриттям гасел «національного планування», «національної автаркії» тощо або порівняти весь цей процес з абсолютно протилежним процесом соціалістичного будівництва в СРСР, з радянським п'ятирічним планом. Явний економічний крах капіталістичної анархії, якому протистоялиодночасні гігантські успіхи радянської п'ятирічки, змусили капіталістичний світ раптово заговорити про «планування».

У 1931 р. було скликано в Амстердамі світовий конгрес із планування. В усіх капіталістичних країнах з'явилися тисячі безпорадних схем п'ятирічних, десятирічних та двадцятирічних планів. Вірний своїй лінії угоди з капіталізмом та поклоніння перед «організованим капіталізмом» конгрес тред-юніонів у 1931 р. прийняв резолюцію, яка заявляла:

> *«Конгрес вітає нинішню тенденцію до планового та регульованого господарства в нашому національному житті» [21].*

Нічого й казати, що таке зображення процесів, що відбуваються нині, є суцільним обманом. Умови приватної власності на засоби виробництва та виробництва для прибутку виключають будь-яку можливість будь-якого наукового економічного планування, яке можливе лише там, де засоби виробництва зосереджені в одних руках та виробництво організоване для загальної користі. «Планове та регульоване господарство в нашому національному житті», — це не що інше, як посилення монополістичної організації, що функціонує на території даного імперіалізму (не на національній території), що призводить до загострення світових імперіалістичних конфліктів та посилення експлоатації робітників.

Як приклад повного переходу колишніх прогресивних елементів капіталізму на бік нової реакційної політики зазначимо звернення до нової віри колишнього провідного ліберального економіста-теоретика Кейнса. У своїх статтях про «національну автаркію» в «New Statesman and Nation» у липні 1933 р. він писав [22]:

> *«Подібно до більшості англійців, я був вихований у повазі до принципу вільної торгівлі не лише як економічної доктрини, в якій не може засумніватися жодна розумна та освічена людина, але це мало не було складовою морального закону. Відхід від цього принципу я розглядав одночасно як дурість та святотатство. Я вважав, що непохитні фритредерські переконання Англії, що підтримувалися майже 100 років, слугували поясненням перед людиною і виправданням перед небом її економічного панування. Ще 1923 р. я писав, що вільна торгівля спочиває на основних істинах, «яких у правильному викладі неспроможна спростувати людина, здатна зрозуміти значення слів».*

> *Повертаючись зараз знову до цих викладених мною тоді основних істин, я не знаходжу потрібним їх заперечувати. Однак мої думки отримали інший напрямок; і цю зміну у поглядах я поділяю з багатьма іншими» .*

Далі він описує усвідомлені ним недоліки у системі міжнародного капіталізму на практиці та приходить до наступного висновку:

> *«Тому я ставлюся зі співчуттям до тих, які хотіли б послабити, а не посилити економічні переплетення між народами... Я схиляюся до думки, що коли перехідний період буде завершено, то більший ступінь національної автаркії та економічної ізоляції між країнами, ніж це було 1914 р., мабуть, швидше слугувала б справі миру, ніж навпаки».*

Розвиваючи цю думку, Кейнс продовжує:

> *«Ми хочемо бути максимально вільними від втручання зовнішнього світу... Ідеї, знання, мистецтво, гостинність, подорожі — все це за своєю природою повинно мати міжнародний характер. Але товари мають бути вітчизняного походження, коли це розумно і можливо, і фінанси передусім повинні мати національний характер».*

Ми бачимо, що погляди Кейнса починають наближатися до гітлерівських. Це показова ознака загнивання капіталізму.

Не слід помилятися щодо справжнього сенсу фразеології Кейнса та інших волхвів капіталістичного «національного планування». Запізніле відкриття Кейнсом наївності, суб'єктивності та некритичності передумов, у яких грунтувалася стара, традиційна «економічна наука» буржуазії нас мало цікавить. Маркс вже давно, в середині XIX століття — не після, а до розвитку подій, — розкрив провінційний, минущий та національно-обмежений характер

економічної теорії вільної торгівлі, що була лише відображенням історично обумовленої переваги британського капіталізму. Маркс показав також, що ця фаза неминуче пройде, що перевага британського капіталізму зникне, а разом з ним і теорія вільної торгівлі, що супроводжувала його, і що ліберальний фритредерський капіталізм перетвориться на монополістичний капіталізм і настане період загнивання. Однак емпірики можуть пізнавати тільки заднім числом. Тільки під ударами подій буржуазні професори економіки починають на дотик шукати причини своїх помилок. Кейнс, який до 1923 р. свято вірив у божественне призначення вільної торгівлі та британського економічного панування, у 1933 р. з гордістю піонера оголошує про своє розчарування.

Важливо те, що це розчарування, ця «зміна у його поглядах», яку він «розділяє з багатьма іншими», є лише відображенням зміни капіталізму; цю зміну він формулює у своїх загальних висновках абсолютно таким же суб'єктивним, некритичним чином, як це було про стару теорію вільної торгівлі, яку він тепер засуджує. Бо насправді боротьба йде вже не між фритредерським капіталізмом та монополістичним капіталізмом у його сучасній формі.

Ця боротьба була вже давно практично закінчена. Історія поставила на порядок денний іншу проблему, яку Кейнс не помічав. Сміливий «крок уперед», який він, як йому здається, зробив, звернувшись від старих ліберальних фетишів до «національної автаркії», насправді залишив його, як вірного слугу правлячого класу, далеко у хвості подій. Раніше він був слугою капіталізму в одній його фазі, а тепер він починає обслуговувати капіталізм у його наступній фазі.

Національна автаркія по суті була лише ідейним прикриттям тодішніх форм монополістичного капіталізму, крайнього загострення протиріч та розвитку у напрямі фашизму та війни.

Подібно до того, як імперіалістичні блоки прикривали свої грабіжницькі війни за переділ світу гаслом «національної оборони», так і пізніше, перед початком Другої світової, вони все більше намагалися прикрити свою монополістичну економічну організацію та підготовку до великої війни гаслом «національної автаркії».

6. Війна як остаточне «рішення»

Підготовка війни — ось те основне, що ховається за гаслом «національної автаркії». Результати світової капіталістичної кризи гігантською мірою посилили всі існуючі міжнародні протиріччя. Пацифістська, інтернаціоналістська риторика періоду стабілізації (Локарно, Бріан — Штреземан, пакт Келлога) поступається місцем більш відкритій націонал-шовіністичній риториці та політиці. Провалюється одна міжнародна конференція за іншою. Навіть той обмежений успіх, якого досягають заходи щодо внутрішньої реорганізації, зміцнення та консолідації монополістичної економіки та агресивної влади всередині кожної імперіалістичної країни, веде лише до посилення світових антагонізмів.

Усюди йде все більш гарячкове форсування озброєнь та галузей промисловості, пов'язаних із озброєннями. Всесвітня конференція з роззброєння зазнає краху. Японія та Німеччина виходять із Ліги націй. Проблема «роззброєння» перетворюється на проблему «дозброєнь». Всюди активно будуються союзи та контрспілки. Договір обмеження морських флотів викидається за борт.

Поряд з обмеженим «пожвавленням» світового виробництва у 1933 та 1934 роках — і як найважливіший елемент цього «пожвавлення» — стрибнули вперед галузі промисловості, пов'язані з озброєнням; їхні акції та прибутки швидко піднялися.

За даними німецького Інституту економічних досліджень, індекс світових витрат на озброєння та індекс виробництва виявили у своєму русі наступну знаменну картину (1928 р. = 100%):

Роки	Витрати на озброєння	Світове виробництво
1913	64	54
1929	104	104
1930	106	87
1932	107	56

Військові бюджети найважливіших країн у 1934 р. показали різке збільшення: у Німеччині на 17 млн. ф. ст., у США на 16 млн. ф. ст., у Франції на 10 млн. ф. ст. (включно зі спеціальною внутрішньою позикою на озброєння в 40 млн. ф. ст.), в Японії на 9 млн. ф. ст., в Англії на 5 млн ф. ст. (разом з додатковою програмою будівництва повітряного флоту в 20 млн. ф. ст. на 5 років).

Очікування близького вибуху війни знаходять дедалі частіше висловлювання у промовах державних діячів всіх країн. Типовою була декларація Муссоліні «Війна сьогодні» у його промові перед офіцерами на військових маневрах у серпні 1934 р.:

> *«Війна висить у повітрі і вона може спалахнути будь-якої миті. Ми маємо готуватися не до війни завтра, а до війни сьогодні».*

У липні 1934 р. маршал Петен, який через шість років очолить режим Віші, заявив у своїй промові на конференції офіцерів резеру в Сен-Мало, що наступна війна спалахне, «як блискавка». Болдуїн, захищаючи в палаті громад у червні 1934 р. нову програму будівництва повітряного флоту, говорив «про сильніше почуття тривоги та занепокоєння в Європі, ніж ми коли-небудь відчували».

Черчіль у тих же дебатах заявив:

> *«Становище серйозне та важке. Європа все швидше прямує в туго натягнуту мережу. Майже всі народи озброюються і всі відчувають, що небезпека, якої найбільше бояться, стає все ближче».*

У капіталістичних колах починають відкрито говорити, що єдиним остаточним «вирішенням» кризи є війна. У статті “The Means to Propensity”, виданому в 1933 році, Кейнс зазначив цю тенденцію:

> *«Циніки... роблять висновок, що ніщо, крім війни, не може завершити велику кризу».*

Фінансовий журнал New York Annalist 17 березня 1933 року писав:

> *«Навряд чи можна заперечити визнання того, що існує велика ймовірність європейської війни в найближчому майбутньому... У 1914 році ми вийшли з бізнес-депресії, коли почалася велика війна. Було б цікавим повторенням, якби нова війна знову стала нашим промисловим порятунком».*

Тобто для вовків та шакалів фінансового капіталу війна вбачалася, як «наш промисловий порятунок».

Пропаганда війни розширювалася. Війну починають зображати як героїчний вихід, як останню надію, як «порятунок» від нескінченного кошмару економічної кризи, злиднів та безробіття. Фашизм, що був найбільш закінченим виразом тодішнього капіталізму, славить війну. Агенти імперіалізму ведуть пропаганду, поширюючи мерзенне гасло «війна дає роботу!», яке просочується в маси. Про це писав Томас Карлейль, у якого можна знайти багато зачатків фашизму. У його книзі «Sartor Resartus» сказано: «Всюди простий народ хоче війни. Це не так вже й безглуздо. Адже тоді з'явиться попит на простий народ, аби вбивати його».

Той факт, що вже тоді, до того як керівні капіталістичні країни за винятком Японії втягнуті безпосередньо у війну і коли номінально ще панує мир, все ж таки вбачається можливим заявляти, що вбивство — це єдиний спосіб забезпечити людей роботою і засобами до існування, — цей факт є показником того стану, до якого дійшла капіталістична цивілізація.

Наближення війни очевидне було всім. Зростала тривога в
багатьох колах буржуазної громадської думки, які бачали у новій світовій війні загрозу загибелі та руйнування всього існуючого ладу. Але ці налаштовані проти війни кола бачили лише взяте ізольовано питання про війну та зосереджували усі свої зусилля на її упередженні за допомогою капіталістичного «апарату». Вони розуміли, що цей апарат імперіалізму здатний функціонувати лише як апарат організації майбутньої війни в ім'я «ідеальних» символів.

Буржуазний пацифізм, який в ім'я цих символів проповідує підтримку підготовки війни та військових заходів низки імперіалістичних держав, ставав невід'ємною частиною імперіалістичної підготовки війни, і як таке його офіційно визнають і заохочують усі державні діячі імперіалізму, які готують війну. Усі державні діячі імперіалізму — Рузвельт і Макдональд, Гендерсон і Поль Бонкур, Муссоліні та Гітлер, — публічно виступаючи як "пацифісти", посилено готували імперіалістичну війну.

Війна була лише продовженням та результатом кризи капіталізму та його тодішньої політики. Війна нерозривно пов'язана з ними і її не можна розглядати ізольовано. Уся політика капіталістичної реорганізації, уся політика фашизму здатна лише прискорити війну. Це однаково стосується політики Рузвельта, Макдональда чи Гітлера. Війна — це не раптове вторгнення нового чинника, що з'явився ззовні, це не туманна загроза, яку можна запобігти спеціальним апаратом: вона лежить у природі існуючих факторів, у природі рушійних сил і політики капіталізму.

Вся політика тодішнього капіталізму — це політика наростаючої війни: імперіалістичних блоків, що набувають все більш грізної форми — митної, золотої, валютної війни; війни, що пускає у хід усі засоби економіки, дипломатії та політики. Від цього вже недалеко до війни зброєю.

Вся політика капіталізму ставала дедалі більше політикою руйнації. У тодішньому, як і в нинішньому людському суспільстві, капіталісти були і є силою руйнування. Вся найбільш типова для них політика — від надмит і боргового поневолення цілих держав до спалювання продовольства та знищення бавовняних плантацій, від руйнування заводів і машин до приречення мільйонів кваліфікованих робітників на голод — є політикою руйнування людських зусиль і праці, удушення виробництва, знищення людських життя.

Війна є лише продовженням цієї політики. Від витрачання мільйонів доларів на скуповування машин для знищення один крок до витрачання мільйонів на виробництво гармат, військових суден та снарядів, призначення яких злетіти в повітря. Від приречення мільйонів «зайвих» людей на вмирання від безробіття недалеко до остаточного знищення їхніх життів за допомогою бомб, газів та хімії в ім'я великих прибутків тієї групи капіталістів, яка отримає найбільшу вигоду з нового переділу світу шляхом масової бійні.

Але з цього не випливає, що війна більшою мірою, ніж фашизм, може принести «остаточне вирішення» кризи капіталіему. Навпаки. Подібно до фашизму, про який йтиметься у наступній частині, війна є результатом загострених протиріч загниваючого капіталістичного ладу, але ні війна, ні фашизм не здатні вирішити ці протиріччя. Вони лише доводять ці протиріччя до крайнього ступеня загострення, на їх основі розвивають та оголюють глибокий внутрішній та зовнішній розпад існуючого ладу аж до руйнації. В результаті чого криза поглиблюється та розширюється з ще більшою гостротою, ще різкіше виявляючи, що єдиний остаточний вихід — це соціалістична революція.

Джерела:

1. Ленин, Собр. соч., т. XXV , стр. 340, изд. 2-е.

2. Ленин, Собр. соч., т. X X V , стр. 340, изд. 2-е.

3. Adam Smith, Wealth of Nations, Book 1, Chapter 10, Part II.

4. News-Chronicle, October 17, 1933.

5. Economist, December 30, 1933.

6. League of Nations World Production and Prices 1925-32, p. 28.

7. World Economic Survey1932-3, pp. 313-4.

8. Neville Chamberlain in the House of Commons, June 2, 1933:Times, June 3, 1933.

9. Economist, May 13, 1933

10. J. L. and B. Hammond, The Town Labourer, p. 17

11. Sunday Express, January 15, 1933.

12. Sir Alfred Ewing, Presidential Address to the British Association, 1932:Daily Telegraphreport, Sept. 1, 1932.

13. Цитати взяті зі звіту про його паризьку промову у «Dépêche Economique et Financière».

14. New York Correspondent of the LondonTimes, December 12, 1930.

15. Manchester Guardian Weekly, September 15, 1933.

16. Economist, February 24, 1934.

17. Лист написано 01.10.1873 р. після отримання Дарвіном від К. Маркса 2-го видання першого тому «Капіталу».

18. Letter to theTimes, April 29, 1916.

19. Sir Arthur Salter,Recovery, pp. 192-3.

20. Neville Chamberlain in the House of Commons, June 2, 1933.

21. Belfast Trades Union Congress resolution, 1931.

22. Keynes, “National Self-Sufficiency”,New Statesman and Nation, July 8 and 15, 1933.

Оригинальная статья